

Овчаренко Євген Іванович
Доктор економічних наук за спеціальностями
08.00.04 – Економіка та управління
підприємствами (за видами економічної
діяльності),
21.04.02 – Економічна безпека
суб'єктів господарської діяльності.
Доцент за кафедрою менеджменту.
Завідувач кафедри маркетингу
Східноукраїнського національного
університету імені Володимира Даля
(м. Сєвєродонецьк)

Тема дисертації: Методологія формування та узгодження цілей у системі економічної безпеки підприємства.

Робота виконана на кафедрі менеджменту та економічної безпеки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор економічних наук, доцент **Погорелов Юрій Сергійович**, Полтавський національний технічний університет імені Юрія Кондратюка Міністерства освіти і науки України, м. Полтава, завідувач кафедри обліку та аудиту.

Офіційні опоненти:

доктор економічних наук, професор **Мартинюк Володимир Петрович**, Тернопільський національний економічний університет Міністерства освіти і науки України, м. Тернопіль, завідувач кафедри фінансово-економічної безпеки;

доктор економічних наук, професор **Шемаєва Людмила Григорівна**, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, м. Київ, завідувача відділом фінансової безпеки;

доктор економічних наук, професор **Шимановська-Діанич Людмила Михайлівна**, Вищий навчальний заклад Укоопспілки "Полтавський університет економіки і торгівлі" Міністерства освіти і науки України, м. Полтава, завідувача кафедрою менеджменту.

Захист відбувся 27 листопада 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 29.051.01 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України за адресою: 93406, Луганська обл., м. Сєвєродонецьк, пр. Радянський, 59а.

В дисертації досліджено поняття "экономическая безопасность предприятия" в науке об экономической безопасности и выявлено превалирование его понимания в отрыве от сущности и назначения предприятия. Атрибутом предприятия как объекта безопасности рекомендовано считать праксеологическое предназначение предприятия, которое позволит иметь выгоды от объединения участников в пределах предприятия в виде упрощения, упорядочения и удешевления обеспечения собственной экономической безопасности.

Выполнено логическое обобщение понятия "цель" и составляющих процесса использования целей в деятельности предприятия, что позволило выделить два принципиально разных понимания: цель – это будущее желательное состояние объекта или системы, или цель – это стремления индивида или коллектива к

определенному будущему результату. Разные понимания положены в основу принципиально разных подходов к формированию и согласованию целей в системе. В первом случае целеполагание – объективный процесс, где цели формируются безотносительно к личностному восприятию назначения системы антропными элементами в ее составе, что есть проявлением телеологического восприятия цели. Во втором случае целеполагание – субъективный процесс, который зависит от субъективного восприятия назначения системы конкретными антропными элементами, которые включены в ее состав, что есть проявлением телеономического восприятия цели. Доказано, что эклектика процессов в системе экономической безопасности предприятия требует использования субъективного толкования цели, как стремления к результату.

Понятие субъекта экономической безопасности предприятия признано содержательным эквивалентом сигнификата человека, как составляющей антропной системы. Такая эквивалентность дает возможность применения психологических понятий, категорий и инструментов для уточнения содержания и аспектов использования понятия субъекта экономической безопасности предприятия. Определение типологических особенностей целесообразного поведения позволило определить тот тип личности субъектов экономической безопасности предприятия, типологические характеристики и доминирующий поведенческий стереотип которой наиболее соответствуют требованиям конкретной системы экономической безопасности предприятия и могут предопределять способность конкретного субъекта приближаться к необходимому доминирующему стереотипу в результате изменений.

Рекомендована процедура формирования и согласования целей в системе экономической безопасности предприятия, которая имеет вид строгой последовательности и неотрывности определенных действий, исключение любого из них является недопустимым. Главными компонентами этой последовательности являются: процесс формирования системы экономической безопасности предприятия, в соответствии с конвергентным подходом; психологическая фаза, задачей которой является установление текущего и необходимого доминирующего поведенческого стереотипа в системе экономической безопасности предприятия и особенностей формирования целей представителями этого стереотипа; организационная фаза, назначение которой заключается в определении и применении процедур и инструментов формулировки, формализации и согласования индивидуальных целей субъектов экономической безопасности предприятия. Реализация психологической фазы формирования и согласования целей базируется на психологичности субъектов экономической безопасности предприятия и состоит из подходов к установлению индивидуально-психологических особенностей целесообразного поведения, которые позволяют определить типы личности и типологические характеристики субъектов, поведенческий стереотип которых соответствует требованиям системы безопасности, и определять способность субъекта приблизиться к необходимому доминирующему стереотипу в результате конвергенции. Реализация организационной фазы формирования и согласования целей базируется на достижениях теории искусственного интеллекта, основной задачей которой является моделирование человеческого интеллекта, сознания и рассуждений, что полностью соответствует требованиям системы экономической безопасности предприятия, конструкция и функционирование которой являются зависимыми от человеческого сознания. Формализация результатов психологической фазы признана задачей интеллектуальной кластеризации и может быть реализована с использованием искусственных нейросетей со слоем

Кохонена. Задачу согласования индивидуальных целей, сформированных отдельными субъектами экономической безопасности предприятия, рекомендовано решать за счет использования мультиагентной системы, которая способна смоделировать кооперацию субъектов на основе определенных правил согласования и принципов коллективного поведения.

УДК 351.863:658+007.5

Є.І. Овчаренко

РОЛЬ ТА ПОВЕДІНКОВІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ У СИСТЕМІ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ПІДПРИЄМСТВА

Сформульовані понятійні ознаки та принципи функціонування системи економічної безпеки підприємства як антропої системи, в основу якої покладено психологічне тлумачення моделі людини та використано поведінковий стереотип як системотворний фактор. Рис. 1, табл. 1, дж. 13.

Ключові слова: економічна безпека підприємства, система, поведінка людини, психологічна модель людини.

Постановка проблеми та виділення нерозв'язаної її частини. Сучасні реалії господарювання вимагають здійснення діяльності із забезпечення економічної безпеки підприємства на системній основі. Створення та функціонування системи економічної безпеки підприємства (надалі СЕБП) дає можливість надійного та безперервного убезпечення економічної діяльності підприємства. Намагання забезпечувати економічну безпеку підприємства ситуаційними заходами та діями, які є реакціями на виникаючі або потенційні загрози, приречені на неефективність.

Забезпечення економічної безпеки підприємства на засадах системності потребує поєднання у межах СЕБП багаточисленних компонентів, що за своєю екзистенцією є соціальними, економічними, психологічними, технічними, інформаційними тощо складовими цієї системи. Як слідство, СЕБП повинна поєднувати у собі компоненти та елементи, що є приналежними до різних підсистем загальної системи управління підприємством, та виступати своєрідним шаром у цій загальній системі. Елементом, що пов'язує між собою інші, та дає можливість в цілому побачити та усвідомити систему у безпекозабезпечувальній діяльності підприємства, є людина. Людина не у прямому біологічному розумінні, а у розумінні особистості з певним поведінковим стереотипом.

Питанням створення та функціонування СЕБП присвячені праці багатьох вітчизняних та зарубіжних дослідників, але переважна більшість сучасних досліджень зосереджені на тому, що концептуальною основою системотворення виступають об'єктивні аспекти тлумачення понять "економічна безпека підприємства", "загроза", "рівень безпеки", "заходи протидії" тощо [напр., 1, 2, 3]. У той же час майже відсутні дослідження, які враховують, що система економічної безпеки підприємства, перш за все, антропої система, у якій людина не лише суб'єкт виконання певних функцій, а й основа системної будови, найпоширеніший елемент системи і, головне, елемент, що підпорядковує сенс використання цілей у системі власному розумінню цілеспрямованості системи.

Досліджуючи філософський та психологічний зміст поняття "безпека" визначено, що рушієм формування аксіологічної структури підходу у

безпекознавчий парадигмі повинні стати процеси пізнання, орієнтовані на практику. Це дає можливість визначити висхідну точку пізнання у безпекології – категорію, яка розпочинає та пов'язує усі напрями наукового пізнання, пов'язаного з безпекою, та слугує основою тезаурусу цього наукового напрямку. Це категорія людської свідомості. Людська свідомість є як наріжним каменем організації пізнавальної діяльності у безпекології, так і основою створення систем безпеки певних об'єктів. Людська свідомість зумовлює як отримання знань, так і їх використання. У цьому гносеологічному ланцюзі стержнем є людина. Вона є носієм свідомості, суб'єктом пізнання та користувачем знань.

Отже, прагматичним відображенням концепцій забезпечення економічної безпеки підприємства є створення СЕБП, яка дозволяє організувати безпекозабезпечувальну діяльність – що принципово важливо – у реальній дійсності. Відповідне бачення безпеки в цілому та механізмів її забезпечення зокрема констатує беззаперечну первинність людини у СЕБП, функціонування якої базується на свідомості людини та здатності до усвідомленого сприйняття ступеня та характеру небезпеки. Тобто, СЕБП не може бути збудована ніяким іншим чином, окрім як на здатності людини до суб'єктивного сприйняття загроз та відповідної реакції на них. Така точка зору актуалізує залучення наукового досвіду психології до створення та функціонування СЕБП, як науки, що досягла значних результатів у дослідженні свідомості людини та пов'язаних з цим принципових основ формування поведінки людини. Гіпотетично така наукова міжгалузєва інтеграція здатна суттєво підвищити прагматичну значущість СЕБП.

Отже, використання людини з певним особистим набором безпекозабезпечувальних здатностей, здібностей та реакцій у якості того реального об'єкту, на основі якого синтезується система безпеки як абстрактне відображення дійсності, актуалізує потребу у нових концепціях та підходах до системотворення у царині економічної безпеки підприємства. При цьому новизна цих підходів повинна бути беззаперечною на усіх щаблях сучасної безпекознавчої парадигми.

Сучасна наука має у власному розпорядженні достатньо розвинутий як методологічно, так і методично, комплекс засобів дослідження, встановлення та використання аспектів людської поведінки та поведінкових реакцій у тому чи іншому середовищі. Це, перш за все, психологія та психоаналіз. Але останнім часом виокремилися і більш вузькоспеціалізовані галузі наук, які сконцентровані на процесах організації та управління функціонуванням різноманітних об'єктів. До них можна віднести, наприклад, психологію управління та організаційну поведінку. У межах цих наук достатньо повно вивчено причинно-наслідкові зв'язки між людськими реакціями та стимулами у людській діяльності. Але досягнення вказаних наук є обмежено застосовними для рішення відповідних завдань у створенні системи економічної безпеки підприємства. Тому існує нагальна необхідність розробок на концептуальному та методологічному рівнях щодо нових підходів до системотворення у економічній безпекології, які б враховували, з одного боку, пояснені психологією та психоаналізом поведінкові аспекти людини у соціально-економічній системі, а, з іншого боку, еkleктику безпекозабезпечувальних властивостей людини у таких системах. Від появи таких підходів, без перебільшення, залежить майбутнє економічної безпекології. Це обумовлює безсумнівну актуальність відповідних досліджень.

Метою статті є емпіричне визначення понятійних ознак та принципів функціонування системи економічної безпеки підприємства як антропої

системи, в основу якої покладене психологічне тлумачення моделі людини та використано поведінковий стереотип як системотворний фактор.

Основний матеріал дослідження. Сприйняття системи економічної безпеки підприємства є досить розрізненим у різних дослідників. Абсолютна більшість з них схильється до думки, що СЕБП – це сукупність певних об'єктивних процесів і явищ. Завдання дослідників системи полягає у вмінні виокремити ці сукупності з навколишнього середовища, структурувати їх та визначити принципи управління ними. На думку автора даного дослідження таке сприйняття системи економічної безпеки підприємства є обмеженим з точки зору слабкої пристосованості такої концепції сприйняття до головного завдання СЕБП – забезпечувати економічну безпеку підприємства. Не склад елементів системи та принципи їх взаємодії є принциповими, принципівим є результат дії системи, який виражений у набутих властивостях підприємства щодо його економічної захищеності. У цьому контексті більш доцільним для використання є інше сприйняття поняття системи: "Система (S) на об'єкті (A) відносно інтегративної властивості (P) є сукупністю елементів, які знаходяться у таких відносинах, що породжують шукану інтегративну властивість" [4]. При такому сприйнятті домінуючими стають відносини між елементами, що забезпечують наявність у підприємства певних безпекозабезпечувальних властивостей.

Забезпеченість економічної безпеки є тією інтегративною властивістю підприємства, для отримання якої критично важливим є характер участі людини у формуванні та функціонуванні СЕБП. Образно кажучи, СЕБП являє собою певне поєднання людей та інформації, що у власній взаємодії породжують дії та заходи, які забезпечують властивість безпечності діяльності підприємства. Таке розуміння формує нові вимоги до ролі людини у системі та її поведінки. Для цього недостатньо традиційних трактувань людських реакцій на стимули та правил колективного поводження. Тут принципово важливо розуміти та мати змогу прогнозувати зміни у людській поведінці, пов'язані зі змінами у забезпеченій інтегративній властивості підприємства.

Науки, що вивчають поведінку, зосереджені на зв'язку стану середовища, у якому знаходиться людина, та поведінкових реакцій людини на вплив середовища. Процеси забезпечення економічної безпеки перетворюють дихотомію відносин "стимул-реакція" у тріаду "стимул-властивість системи-реакція". У цій тріаді не стимули визначають реакцію, між стимулом і реакцією є прагматичний фільтр – "наміри" системи безпеки щодо визнання наявності та ступеня реалізованості шуканої властивості підприємства – забезпеченості безпеки. Поява цього фільтру ускладнює тлумачення людських поведінкових реакцій з тієї причини, що першочергової важливості набувають не власне реакції, а їхні зміни унаслідок змін тлумачень згадуваної властивості підприємства, які (тлумачення), знову ж таки, є залежними від поведінкових характеристик конкретної сукупності людей.

З іншого боку, людські уявлення щодо власної поведінки є неповними. Горизонт розуміння людиною власних реакцій є обмеженим. А прогнозування змін у власних реакціях є взагалі, для більшості людей, нереальним. У безпекозабезпечувальній діяльності підприємства напрями та сутність таких змін є маловивченими для психології, психоаналізу, соціології тощо. У результаті складається "рівняння" функції забезпечення безпеки з великою кількістю невідомих. Отже, насправді передбачуваність поведінки людини у СЕБП є значно нижчою, ніж уявляється психологією та соціологією. Але значно вищий ступінь передбачуваності мають саме зміни у людській поведінці, що продиктовані

впливом сукупних характеристик колективів людей, задіяних у конкретній СЕБП. У такому випадку основною дослідницькою одиницею стає "поведінковий стереотип" людини у СЕБП. Важко прогнозувати зміни у поведінкових реакціях окремої людини при виявленні та "опрацюванні" певних загроз, але значно простіше прогнозувати яким чином будуть змінюватися поведінкові стереотипи під впливом конкретних колективів з конкретними безпекозабезпечувальними завданнями.

Вищевикладене підтверджує, що системі економічної безпеки підприємства властива робастність, під якою слід розуміти неможливість представлення функціонування СЕБП у вигляді математичної моделі. Робастність СЕБП зумовлена не стільки тим, що головний елемент цієї системи – люди, а скільки тим, що людина обмежена у усвідомленні ступеня раціональності власної поведінки та у усвідомленні раціональності власного вибору. Теорія функціональних систем П.К. Анохіна [5, 6] пояснює першопричини робастності соціальної системи тим, що бачення майбутнього результату можливе лише після накопичення та опрацювання певного емпіричного досвіду щодо функціонування системи.

Отже, відчуття небезпеки є одним з найбільш розвинених відчуттів людини. Так само як відчуття фізичної небезпеки формує інстинкт самозбереження, відчуття економічної небезпеки може слугувати аксіологічною основою забезпечення економічної безпеки підприємства. Здатність людини відчувати небезпеку, усвідомлювати її сутність, трансформувати у загрозу та визначати засоби протидії виступає основою як формування, так і організації функціонування СЕБП. Це дає можливість вважати головною складовою цієї системи людину як особистість з певним поведінковим стереотипом. У свою чергу, це означає, що в основу будови СЕБП має бути покладене психологічне тлумачення моделі людини. Психологічна модель людини базується на репрезентаціях мотивів людських вчинків як основи поведінки в антропній системі, на відміну від економічної моделі, що використовує лише масові реакції людей на певні зміни обставин та обмежень, у яких вони діють. Психологічне тлумачення моделі людини надає можливість повного й всебічного врахування особливостей людської поведінки та особливостей вияву свободи волі людини в соціально-економічній системі – системі економічної безпеки підприємства, де людська усвідомлена поведінка, людські здатності та реакції виступають наріжним каменем системної будови [7].

Розуміння у безпекології сутності поняття "суб'єкт безпеки" як такого, що може мати колективні, знеособлені характеристики, обмежене й не відповідає вимогам до СЕБП. Використання психологічної моделі людини у СЕБП дає можливість удосконалити поняття суб'єкта економічної безпеки підприємства, яким слід вважати особу з певним набором диспозиційних якостей, що зумовлюють її здатності до розпізнавання небезпек, усвідомлення загроз діяльності підприємства та потенціал розроблення заходів попередження реалізації загроз або нейтралізації наслідків їхньої реалізації. Набір диспозиційних якостей може виступити ідентифікатором поведінкового стереотипу людини у СЕБП. При визначенні диспозиційних якостей особи, що можуть пояснювати її поведінку та напрями можливих змін у поведінці слід спиратися на відповідні здобутки психології.

При вирішенні подібних проблем у психології здебільшого використовується номотетичний підхід, що реалізує ідею існування певних незмінних стабільних диспозиційних якостей, які жорстко визначають поведінку

людини. Обмеження цього підходу виявляються в тому, що він спрямований на усереднення, спрощення предмета дослідження, даючи концептуальне та емпіричне розуміння певного виміру особистості. Але він не дає можливості підійти до розуміння процесів поведінки окремої людини. Це зумовило появу у психології ідеографічного підходу, у межах якого особистість вивчається через розпізнавання її індивідуальних особливостей, надання об'єкта як цілісної системи, а не набору властивостей. У роботі [8] зазначено, що саме звернення до ідеографічних методів дає можливість врахувати роль ситуацій у формуванні внутрішнього світосприйняття й поведінки людини.

Цілком виправдано синтез номотетичного й ідеографічного підходів, що дасть можливість визначити як загальні закономірності поведінки людини, так і вивчити індивідуально-психологічні особливості такої поведінки суб'єктів економічної безпеки підприємства. Такий синтез означає, що індивідуальністю особистості можна вважати сукупність, набір її психологічних властивостей і якостей як окремих елементів, що становлять у сумі певний клас. Результатом класифікації індивідуальностей є набори індивідуальних рис. З іншого боку, індивідуальність визначається як тип – цілісна структура, усередині якої кожна конкретна властивість і якість людини отримує закономірне пояснення. Визначення індивідуальних рис або ж особливостей доцільної поведінки дасть можливість визначити тип особистості кожного суб'єкта економічної безпеки підприємства, його типологічні характеристики та здатність суб'єкта наблизитися до потрібного вимогам СЕБП домінуючого поведінкового стереотипу. Домінуючим поведінковим стереотипом у спільноті суб'єктів економічної безпеки підприємства є стереотип властивий кількості суб'єктів, достатній для вольового визначення засад та принципів функціонування конкретної СЕБП.

За результатами аналізу сучасних уявлень про виокремлення індивідуальних диспозиційних якостей [9] автором виділено низку психологічних якостей і властивостей особистості, що визначають доцільну діяльність та можуть слугувати основою репрезентації поведінкового стереотипу в СЕБП та бути покладеними в основу формування та функціонування СЕБП: спрямованість особистості, настанова, ціннісні орієнтації, рівень домагань, локус контролю, вольові якості, стресостійкість, індивідуальний стиль діяльності, когнітивний стиль та стиль саморегулювання. Їхня коротка характеристика у контексті застосування у СЕБП наведена у табл. 1.

Для розуміння та прогнозування можливих змін у поведінкових стереотипах суб'єктів економічної безпеки підприємства, на основі розвитку залучених положень теорії функціональних систем П.К. Анохіна, автором уведено в економічну безпекологію поняття "конвергенція", що тлумачиться як процес наближення або ж уподібнення специфічних особистісних характеристик суб'єктів економічної безпеки підприємства, їхніх здатностей та адаптаційного потенціалу, які використовуються при усвідомленні небезпеки, виробітку заходів із її попередження та ліквідації наслідків, та дає можливість виявити домінуючий поведінковий стереотип як центр уподібнення особистісних характеристик серед суб'єктів економічної безпеки підприємства. На тлі цього розроблено конвергентний підхід як складову теоретико-методологічного базису економічної безпекології, основою якого виступає взаємодія людської свідомості, залежного від неї поведінкового стереотипу та здатностей суб'єкта економічної безпеки підприємства (рис. 1). Конвергентний підхід пов'язує у єдиний понятійний ланцюг тлумачення понять "безпека", "економічна безпека підприємства", "система економічної безпеки підприємства", "загроза" економічній діяльності

підприємства, "суб'єкт економічної безпеки підприємства", визначає фундаментальні принципи створення та функціонування системи економічної безпеки підприємства [10].

Таблиця 1

Диспозиційні якості особистості у СЕБП

Назва якостей	Коротка характеристика
Спрямованість особистості	модус особистості, стрижень її структури, що визначає її ініціативну поведінку, яка виходить за межі пасивних реакцій на зовнішні подразники; внутрішня готовність особистості до реалізації актуальних потреб у будь-чому у сьогоднішній та майбутньому
Настанова	динамічний аспект психічної регуляції, що схиляє індивіда до певної форми реагування, оцінювання, готовності, до орієнтації діяльності згідно з певними цінностями
Ціннісні орієнтації	регулятор активності людини, що дозволяє співвідносити індивідуальні потреби і мотиви з усвідомленими і прийнятими особистістю цінностями і нормами соціуму
Рівень домагань	детермінанта поведінки особистості, що визначає типові особливості вибору цілей, стратегію та тактику їх досягнення та складає істотну характеристику динамічної сторони особистості
Локус контролю	схильність людини приписувати відповідальність за результати своїх дій зовнішнім силам і обставинам, або навпаки – власним зусиллям та здібностям
Вольові якості	сукупність психічних властивостей, що відображають досягнутий рівень свідомої саморегуляції, є відносно сталими, незалежними від ситуації, стійкими психічними утвореннями (енергійність, терплячість, витримка, сміливість)
Стресостійкість	властивість особи, що характеризується такою взаємодією емоційних, вольових, інтелектуальних і мотиваційних компонентів психічної діяльності індивідуума, яка забезпечує оптимальне успішне досягнення мети діяльності у складній емотивній ситуації
Індивідуальний стиль діяльності	сукупність прийомів, що стійко повторюються, і способів діяльності, вибраних суб'єктом, у формі своєрідної часової організації дій, у якісних особливостях продукту діяльності
Когнітивний стиль	пізнавальна особливість людини, схильність до використання притаманних людині способів взаємодії з інформацією, актуалізація індивідуально-специфічної пізнавальної структури особистості, що опосередковує процеси оперування інформацією на усіх рівнях пізнавальної сфери
Стиль саморегулювання	цілісний індивідуальний стиль довільної активності з боку типових для людини особливостей самоорганізації своєї довільної активності, у яких інтегрований вплив особистісних змінних і зовнішніх умов на особливості досягнення поставлених і прийнятих суб'єктом цілей

Рис. 1. Експлікація теоретичних та методологічних засад у конвергентному підході

У пропонуваному конвергентному підході поняття "конвергенція" тлумачиться так само, як і у біології – уподібнення, зближення. Безпека усвідомлюється суб'єктивно, екзистенціально сама по собі не існує, вона є продуктом людського мислення, зароджується та існує у свідомості людини й може бути досягнута лише в межах дихотомії "безпека – небезпека". Носієм спочатку відчуття, а потім і знання про безпеку є виключно людина. Відчуття безпеки у людини базується на невідповідності впливу на свідомість і психіку людини чинників небезпеки й регулятивних та адаптаційних можливостей особистості.

Вияви конвергенції в діяльності із забезпечення економічної безпеки підприємства зумовлені тим, що кожна людина має індивідуальний набір особистісних характеристик, здатностей та адаптаційного потенціалу, що використовується при усвідомленні небезпеки, розробленні заходів з її попередження й ліквідації наслідків. Але об'єднання різних людей у межах однієї спільноти, якою є підприємство, неодмінно веде до конвергенції. Здатності окремих людей відчувати, усвідомлювати та класифікувати небезпеки, попередньо будучи абсолютно різними, у межах спільноти певним чином згортаються та скорочуються. Абсолютно різний адаптаційний потенціал окремих людей згортається до значно меншого за розмірами та суттю набору адаптаційних дій та заходів з забезпечення діяльності, що формується спільнотою в цілому. Конвергенція, у даному випадку, означає таргетування домінуючого

поведінкового стереотипу й примусового з психологічної точки зору наближення або ж уподібнення до нього наборів особистісних характеристик та адаптаційних дій інших учасників цієї спільноти. Домінуючий стереотип символізує не лише певну поведінкову модель, а й, у даному контексті, певний тип розуміння критерію оптимальності й способу організації економічної діяльності підприємства. Отже, конвергенція у забезпеченні економічної безпеки підприємства стає тривимірною конструкцією, яка припускає уподібнення за трьома напрямками: здатності до сприйняття загроз, здатності до ліквідації загроз та загальне розуміння сутності об'єкта безпеки, у межах якого реалізуються вказані здатності.

Конвергенція у СЕБП є негативним явищем, яке, зрештою, зменшує результативність функціонування системи. Залучення теорії функціональних систем до системотворення в економічній безпекології надає можливість побудувати систему економічної безпеки підприємства з використанням поведінкового стереотипу як системотворного фактора. У свою чергу, домінуючий поведінковий стереотип можна виявити саме за результатами аналізу конвергенції.

Значення основних понять конвергентного підходу можна сформулювати в такий спосіб: економічна безпека тлумачиться як ситуація в діапазоні "безпека – небезпека", поняття "загроза" – як суб'єктивізований (суб'єктивно детермінований) чинник настання або створення небезпечної ситуації, а економічна безпека підприємства як антропої системи – як ситуація, яка за відсутності або несуттєвості загроз суб'єктивно сприймається домінуючим поведінковим стереотипом працівників підприємства як безпечна.

З урахуванням різноманітного характеру та напрямів конвергенції в забезпеченні економічної безпеки підприємства виокремлено три її базових типи: когнітивна – зумовлена уподібненням знань, вмінь, навичок діяльності людини в небезпечних ситуаціях; мотиваційна – зумовлена нездатністю та неготовністю людини до зміни сформованих потреб та відповідних їм мотивів у небезпечних ситуаціях; вітальна – зумовлена відчуттям неможливості існування в ситуації такого ступеня небезпечності та повним припиненням безпекозабезпечувальних дій.

Дослідження синтагматичного аспекту конвергентного підходу припускає звуження в дослідженні від поняття економічної безпеки підприємства в цілому до конкретної форми забезпечення економічної безпеки на підприємстві. Синтагматичний аспект покладений у основу часово-просторової конструкції безпекозабезпечувальної діяльності підприємства, якою є система економічної безпеки підприємства, що містить сукупність правил, принципів, методів та інструментів забезпечення економічної безпеки діяльності. З використанням положень теорії функціональних систем системою економічної безпеки підприємства пропонується вважати сукупність вибірково залучених до соціально-економічної взаємодії суб'єктів й об'єктів економічної безпеки підприємства, правил, принципів та процедур взаємодії, що визначаються безпекозабезпечувальними потребами, здатностями та функціями суб'єктів безпеки.

Теорія функціональних систем, яка обрана автором теоретичною основою створення СЕБП, надає підстави вважати поняття поведінкових актів у функціональній системі й поведінкових стереотипів у СЕБП настільки

пов'язаними за суттю, що їх можна використати при створенні СЕБП [11]. Крім того, поняття "корисний ефект" у теорії функціональних систем за суттю в роботі ототожнюється з очікуваним результатом функціонування СЕБП – розробленням заходів та дій, що дають можливість підприємству пристосуватися до ситуації, у якій існують або реалізуються загрози економічній безпеці підприємства.

Доведено, що поведінковий стереотип може виступати системотворним фактором у СЕБП з тієї причини, що в умовах протікання складних соціально-економічних процесів на підприємстві, де стикаються соціальні й економічні інтереси певних осіб та соціальних груп, антагоністичних одна до одної, саме поведінковий стереотип може виступити тим фактором, який дасть можливість вбачити систему економічної безпеки та повно пояснити принципи її функціонування. За результатами аналізу наукової літератури [напр. 12, 13] встановлено, що зміна системотворного фактора змінює уявлення про систему докорінним чином, що зумовлює зміну не лише вигляду системи як певної абстрактної моделі, а й сутності процесів, що відбуваються в системі.

Системі економічної безпеки підприємства, побудованій на основі поведінкового стереотипу як системотворного фактора, притаманні принципово інші особливості функціонування порівняно з іншими моделями СЕБП. Кожен з елементів системи, основою будови якого є людина з певним поведінковим стереотипом, здатний до рефлексії та усвідомленої самостійної діяльності з організації та управління у СЕБП. Це означає, що роль, поведінка та діяльність кожного з елементів системи зумовлені не лише впливом керуючих елементів у системі, а й дією власних вузлових функціональних механізмів: аферентного синтезу, механізму прийняття рішення та еферентного синтезу. Формою функціонування елементів системи є виключно розумова діяльність людей, що входять до їхнього складу. Це ж стосується і керуючого елемента, яким, по суті, є людина.

Найважливішими особливостями абстрактної моделі СЕБП з використанням поведінкового стереотипу як системотворного фактора є такі:

– дії кожного з елементів системи залежать від певних поведінкових стереотипів, на основі яких ґрунтуються механізми функціонування того чи іншого елемента. У випадку невідповідності поведінкових стереотипів конкретних осіб, які входять до складу певного елемента, його вимогам елемент втрачає здатність виконувати свою роль та завдання в системі;

– чинником, що спонукає елементи системи до рефлексивної й усвідомленої доцільної поведінки, є домінуюча мотивація та пускова аферентація людей, що входять до складу цих елементів, закріплені у певних поведінкових стереотипах.

Таким чином, у процесі функціонування СЕБП з поведінковим стереотипом як системотворним фактором можуть бути вирішені завдання визначення та приведення у відповідність трьох складових: 1) об'єктивних знеособлених диспозиційних якостей, що дозволили б сформувати такий домінуючий поведінковий стереотип у СЕБП, який би був здатен стати основою СЕБП з конкретно заданими характеристиками; 2) фактично наявного у СЕБП домінуючого поведінкового стереотипу та особливостей його поводження при функціонуванні СЕБП; 3) змісту, напрямів та інтенсивності конвергентних процесів у СЕБП, які можуть або привести у відповідність диспозиційні якості

"бажаного" поведінкового стереотипу та фактично наявного, або, навпаки, віддаляти ці якості.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Найбільш організаційно впорядковане й ефективне забезпечення економічної безпеки підприємства можливе лише на системній основі, зі створенням системи економічної безпеки підприємства, яка за змістом є соціально-економічною системою, а за формою – антропоною системою. Людина, як головний антропний елемент у системі, має виняткову важливість у створенні й функціонуванні системи економічної безпеки підприємства. Натомість, сучасна безпекологія розглядає цю систему як сукупність або взаємопов'язаних заходів, або функціональних складових або суб'єктів безпеки та інструментів їх діяльності. Визнання первинності людини в системотворенні у економічній безпеці підприємства зумовлює необхідність безумовного врахування особистісних характеристик людини, яке можливе за рахунок уведення у економічну безпекологію психологічного тлумачення моделі людини. Таке тлумачення надасть можливість повного та всебічного врахування особливостей людської поведінки та особливостей прояву свободи волі людини у соціально-економічній системі – системі економічної безпеки підприємства, де людська усвідомлена поведінка, людські здібності та реакції виступають наріжним каменем системної будови.

На основі цього можна конкретизувати тлумачення поняття суб'єкту економічної безпеки підприємства, яке слід надавати не з позиції функціонального призначення цього суб'єкту, а з позиції двоєдності процесу суб'єктно-об'єктної взаємодії у СЕБП. Якщо декларується, що СЕБП – це соціально-економічна система, то способи взаємодії у системі базуються на соціально-економічному статусі, цілях та функціях суб'єктів безпеки підприємства. Такий підхід не дає можливості наділяти суб'єкт безпеки певними колективними, знеособленими характеристиками.

Синтез теоретичних положень психології, теорії функціональних систем та конвергентного підходу дав можливість розробити абстрактну модель системи економічної безпеки підприємства, на основі поведінкового стереотипу як системотворного фактору, функціонування якої ґрунтується на особистісних характеристиках суб'єктів економічної безпеки підприємства щодо усвідомлення небезпеки, виробітку заходів із її попередження та ліквідації наслідків. Рушієм функціонування елементів такої моделі системи є виключно розумова діяльність суб'єктів, що входять до їх складу, тому вплив управляючого елементу в системі на поведінку суб'єктів є вторинним, він не порушує зв'язку між об'єктивністю доцільної поведінки суб'єкта та суб'єктивністю його поведінкового стереотипу.

Найбільш перспективними напрямками подальших досліджень у даному науковому контексті є, по-перше, практичні процедури встановлення індивідуальних рис, приналежних поведінковим стереотипам у системах безпеки реальних підприємств, та, по-друге, принципи практичного застосування конвергентного підходу у забезпеченні економічної безпеки конкретних підприємств безпосередньо у діяльності відповідних служб економічної безпеки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Економічна безпека підприємств, організацій та установ : навч. посіб. / [Ортинський В.Л., Керницький І.С., Живко З.Б. та ін.]. - К.: Правова єдність, 2009. - 544 с.

2. Основы экономической безопасности (государство, регион, предприятие, личность) / [под ред. Е.А. Олейникова]. - М.: ЗАО "Бизнес – школа "Интел – Синтез", 1997. – 288 с.
3. Ярочкин, В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности / В.И. Ярочкин. - М.: "Ось-89", 2000. - 400 с.
4. Агошкова, Е.Б. Эволюция понятия системы // Е.Б. Агошкова, Б.В. Ахлибининский // Вопросы философии. - 1998. - № 7. - С. 170-179.
5. Анохин, П.К. Принципиальные вопросы общей теории функциональных систем / П.К. Анохин // Принципы системной организации функций : монография. - М. : Наука, 1973. - С. 5–61.
6. Анохин, П.К. Функциональная система, как методологический принцип биологического и физиологического исследования / П.К. Анохин // Системная организация физиологических функций : монография. - М.: Наука, 1968. - С. 5-7.
7. Овчаренко, Є.І. Система економічної безпеки підприємства: ознаки та принципи функціонування / Є.І. Овчаренко // Економіка. Менеджмент. Підприємство : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2012. - № 24. - Ч. II. - С. 133-143.
8. Максименко, С.Д. Психологія особистості / Максименко С.Д., Максименко К.С., Папуча М.В. ; за ред. С.Д. Максименка. - К.: Видавництво ТОВ "КММ", 2007. - 296 с.
9. Овчаренко, Є.І. Сучасні уявлення щодо психологічного контуру поняття "цілепокладання" у системі економічної безпеки підприємства / Є.І. Овчаренко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. - 2014. - № 2 (209). - С. 184-191.
10. Овчаренко, Є.І. Конвергентний підхід у безпекології: системотворний потенціал та можливості цілепокладання у сфері економічної безпеки підприємства / Є.І. Овчаренко // Економіка. Менеджмент. Підприємство : зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. - Луганськ: СНУ ім. В. Даля, 2014. - № 26. - Ч. I. - С. 112–132.
11. Максимова, Н.Е. Соотношение биопотенциалов мозга человека с системными процессами поведенческого акта / Н.Е. Максимова // Системные аспекты нейрофизиологии поведения : монография. - М.: Наука, 1979. - 308 с.
12. Карташов, В.А. Система систем. Очерки общей теории и методологии / В.А. Карташов. - М.: Прогресс-Академия, 1995. - 326 с.
13. Сурмин, Ю.П. Теория систем и системный анализ : учеб. пособ. / Ю.П. Сурмин. - К.: МАУП, 2003. - 368 с.